

ПАМ'ЯТКИ ЦЕРКОВНОЇ АРХІТЕКТУРИ ХІ–ХІІІ ст. ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ У ФОТОДОКУМЕНТАХ

Серед галузей СІД є дуже специфічна наукова дисципліна – фотодокументознавство, джерела якої відображають історію України, написану світлом і тінню. Це документальні фотографії.

Їх значення у висвітленні історичного процесу неоціненно, бо кожний такий документ конкретний, несе в собі значну, а часом й унікальну інформацію, яку іноді не можна знайти ні в яких інших джерелах. Документальна зйомка – свідцтво свого часу, що фіксує на віки історичне дійство у формі живого безпосереднього зліпка. Ці зображальні джерела переносять нас, сучасників ХХІ ст., в інші часи, роблять нібито свідком сивої давнини.

У великій культурній спадщині минулого особливе місце посідає церковна архітектура – своєрідний кам'яний літопис світу. Неминуща художня її цінність, секрет її нев'ягучої краси і досі хвилеє нас та дає естетичну насолоду. Можна насолоджуватися скарбницями унікальних надбань талановитого українського народу, а особливо культовими спорудами, які дійшли до нас з сивої минувшини, а часом збереглися лише у фотодокументах, бо невблаганний час, воєнні лихоліття, навали завойовників різного гатунку, політика радянської влади щодо релігійних святинь спричинилися до загибелі великої кількості цих пам'яток. Та й перебудова, реконструкція споруд також змінювали їх первісний вигляд.

У шедеврах церковної архітектури закладено силу таланту, високу художню культуру наших далеких предків. Не секрет, що століттями український народ створював свою національну архітектуру, яка ввійшла до скарбниці світового мистецтва.

Архітектурні релігійні пам'ятки, що дійшли до наших

днів і сягають у часи Київської Русі, представлені невеликою кількістю кам'яних храмів ХІ – початком ХІІІ ст. Поряд з тим, як зазначав доктор архітектури П.М.Максимов, з моменту появи в Київській Русі кам'яних споруд там вже протягом певного періоду, навіть століть будувалися й великі дерев'яні собори, від яких збереглися на жаль, тільки плани¹. А ті дерев'яні споруди, що стоять і зараз, споруджені значно пізніше.

З прийняттям християнства Руссю за східним обрядом розвивається кам'яне будівництво. Виникає необхідність зведення храмів відповідно до канонів нової релігії. Освоївши багатомістовий візантійський досвід будівництва та остаточно склавшийся до цього часу тип хрестово-купольного храму, трьох- або п'ятинефного, з хорами, одним чи декількома куполами, апсидами зі сходу та притворами з заходу, давні зодчі на основі місцевих традицій створили свою самобутню архітектуру, художньо-образна мова якої й стала визначальною у розвитку національного зодчества України.

Слід відзначити, що спорудження соборних храмів, особливо міст, було досить складним завданням для давніх зодчих, бо такі храми повинні були бути розраховані на велику кількість тих, хто молився, причому князів та близьких до них осіб треба було відокремити від простого люду. Храми повинні були бути придатними й для урочистого богослужіння. В очах віруючих ця споруда була місцем спілкування з Богом, образом царства небесного, її архітектура та внутрішнє оздоблення повинні були створювати почуття присутності в ній божества.

У той самий час соборний храм був й головним суспільним будинком міста, його архітектурним символом і всім своїм зовнішнім виглядом повинен був свідчити про могутність та багатство міста, князівства, ба, навіть цілої держави.

Згодом, у середні віки, церкви та храми монастирів ставали ідеологічними і культурними центрами.

Не дивлячись на утилітарну призначеність культових

споруд, в кожній архітектурній пам'ятці виявляються її індивідуальні особливості, які повністю залежали від ідеологічних і функціональних задач і відповідали характеру життєвих процесів, для яких ці будівлі призначалися, а архітектурні форми були тісно пов'язані з конструктивними формами і особливостями будівельних матеріалів.

При спорудженні храмів багато уваги приділялося й оточуючому середовищу. Врахування й використання естетичних якостей ландшафту та природного оточення, яке складалося під час їх зведення, завжди були важливими умовами архітектурної творчості. Тому і будували їх з найкращого дерева, цегли або каменю, в сприятливих для їх збереження умовах – на підвищеному пагорбі, серед високих дерев тощо. Будівничі ніби «застраховували» їх від пожеж і природних руйнівних причин. І кожна така споруда мала свій історично сформований вигляд. Різноманітний рельєф, форма будівлі, їх конструкція, будівельний матеріал робили і роблять ці пам'ятки суто індивідуальними та неповторними.

Пам'ятки церковної архітектури мають велику історичну цінність. Розглядаючи цей аспект проблеми, ми посилаємося на працю професора архітектури Л.В.Прибеги «Кам'яне зодчество України: охорона і реставрація. (К.: Будівельник, 1993. – С. 25-26.). Вона полягає, як зазначав автор, перш за все, в її пізнавальній ролі як джерела історичної інформації. Внаслідок специфіки культової архітектури пам'ятки зодчества своїми формами й образами здатні різнобічно відображати матеріальне і духовне життя суспільства відповідного історичного періоду: соціальний устрій, економічні можливості, рівень розвитку науки і техніки, світогляд і культуру людей, їх побут і традиції. І ще. Як справжні свідчення минулого ці архітектурні пам'ятки дозволяють шляхом їх візуального сприйняття глибше усвідомити процес історичного розвитку суспільства, його культури, визначити своє відношення до подій минулого.

Слід зазначити, що пам'ятки зодчества є також джерелами наукової інформації для низки спеціальних історичних

дисциплін: археології, генеалогії, іконографії, краєзнавства, етнографії, фотодокументознавства тощо. Як відомо, потенціальні можливості використання пам'яток, як об'єктів наукових досліджень визначають їх наукову цінність.

«Процес історичного й наукового пізнання пам'ятки архітектури не обмежується тільки абстрактним осмисленням візуальної та історичної інформації, але й супроводжується емоційно-естетичними переживаннями, які є результатом сприйняття об'єкта древності й спілкування з архітектурно-художнім естетично виразним твором», – пише Л.В.Прибега².

Старовинна Чернігівська земля багата пам'ятками архітектури, а особливо християнськими святинями і перш за все – це Чернігів, який є одним з самих відомих міст за числом визначних пам'яток, корні яких сягають у часи Київської Русі.

Мета даної статті проаналізувати як у фотографіях відображено пам'ятки церковної архітектури Чернігівщини XI–XIII ст.

Однією з найдавніших монументальних кам'яних культових споруд, що збереглася до наших днів у Чернігові, є Спаський (Спасо-Преображенський) собор – унікальна пам'ятка XI ст. Його будівництво почалося при князі Мстиславі Володимировичу Хоробром у 1024 – 1036 рр. на дитинці (або Кремлі) (тепер територія Валу). По смерті Мстислава будувати собор скінчив його син Ярослав, а остаточно його було закінчено, оздоблено та прикрашено за князя Святослава Ярославича біля 70-х рр. XI ст.³

Храм являє собою прямокутну за планом величну п'ятибаневу у візантійському стилі споруду, поділену двома рядами стовпів на три нефи з півкруглими апсидами на сході. В старовину собор був оточений каплицями-усипальницями. З обох боків західного головного фасаду були прибудовані дві башти. Одна з північного боку кругла зі сходами на хори, а з південного – чотирикутна, в якій містилася церковка-хрещальня.

Свого часу пам'ятка була оздоблена чудовими фреска-

ми. Ними було розписано мало не всі стіни. Відкрита тут під шаром пізньої штукатурки фреска «Свята Текля», відзначається виразним реалістичним малюнком. Це – один з кращих живописних творів XI ст.

Собор був усипальницею чернігівських князів. Тут покоїлись: фундатор собору Мстислав Володимирович, його дружина Настя та син Остап, Святослав Ярославич спочатку князь чернігівський, а потім київський, син Святослава Гліб, Ігор (Георгій) Ольгович, прах якого 1150 р. був перенесений з Києва до Чернігівського Спаса, Олег Святославович, брат Ігоря Всеволод Святославович та інші⁴. Деякі дослідники гадають, що тут у 1202 р. похований і князь Ігор Святославович, оспіваний в «Слові о полку Ігоревим»⁵.

Первісний вигляд собору повністю не зберігся. Перебудови відбулися XVII–XIX ст.ст. Було надбудовано сходову вежу, а на місці хрещальні звели нову вежу. Усім баням і баштам надано невластивої їм форми. Усипальниці розібрано, на їх місці (і до західного фасаду) прибудовано тамбури з барочними декоративними фронтонами. Стіни општукатурені.

Зміни відбулися й в інтер'єрі. Біломармурові колони було обкладено цеглою. Над старовинною підлогою з шиферних плит з інкрустаціями з'явилися нові нашарування. Майже зовсім зникли фрески тих часів.

Іконостас у храмі різблений, створений ніжинськими майстрами Савою Волощенком і Степаном Білопільським в 1793 р. за проектом калузького архітектора Яснішина. Малярські і позолотні роботи виконував Тимофій Мизко із м. Борзни⁶.

В Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г.С.Пшеничного (далі ЦДКФФА України) зберігся єдиний фотодокумент кінця XIX ст., на якому зображено загальний вигляд споруди⁷.

Маємо декілька світлин знятих під час археологічних дослідів собору у 1923 р., які проводили професор І.Моргилевський та М.Макаренко. Знімки ілюструють стан тогочасної будови. Це загальний вигляд собору (фото Р.А.Чарнецького), його зовнішній вигляд зі сходу (фото Ушакова),

північна трьохаркова конструкція (фото Ушакова), деталі розчищених стовпа, паруса, трьохаркової конструкції на хорах (фото І.Михайлова)⁸.

На інших фотодокументах того ж 1923 р., зроблених М.Макаренком, бачимо окремі елементи собору під час археологічних розкопок: північну прибудову (знімок з даху споруди), вигляд північної прибудови та її внутрішньої частини зі сходу, південну прибудову (фото з даху собору), трьохапсидну церковку (знято з південно-західної башти) та внутрішній вигляд склепу в середній наві споруди⁹.

Що ж стосується інших фотодокументів, зроблених вже в наш час і вміщених як ілюстрації в різних виданнях, фіксують сучасніший стан храму: загальні вигляди з різних боків світу, головний та східний фасади, внутрішній вигляд, фреску «Свята Текля» (копія), фрагменти давньоруського мурування, зразок давньої кладки тощо¹⁰.

Фотозйомки зберегли й другу історичну пам'ятку великокнязівських часів, яка існує поруч зі Спасом – Борисоглебський собор, побудований чернігівським князем Давидом Святославовичем на початку XII ст.¹¹ В літописах є декілька вказівок на існування в Чернігові монастиря та церкви св. Бориса й Гліба вже на початку XII ст. Перший раз маємо звістку під 1123 р. про смерть князя Давида Святославовича, де сказано, що його поховано в церкві Бориса та Гліба, яку він сам збудував¹².

В іншому місті літопису, розповідаючи про смерть великого Київського князя Ізяслава Давидовича (сина згаданого Давида Святославовича), що раніш князував у Чернігові, літописець каже, що поховано його було не в Києві, а в Чернігові і теж в церкві Бориса та Гліба, що її збудував його батько¹³. Та наведемо уривок з літопису: «Въ льто 6670 (1162) ... Убіень те бысть Изяславъ мьсяца марта въ 6 день, и отголь послаша и Чернигову; Святослав же спрятовъ тьло его со слезами, и положиша тьло его въ отни ему церкви у святою мученику Бориса и Гльба, мьсяца марта 13 день же бь тогда понедельник»¹⁴.

Дослідник П.Смолічев стверджує, що «ніяких рішуче ознак того, що в Чернігові існувала, інша якась церква Бориса та Гліба, ми не маємо»¹⁵.

Поряд з тим у енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» (с. 87) йдеться про те, що Борисоглібський собор був збудований на залишках фундаменту кам'яної споруди XI ст. Але якби там не було унікальність цієї споруди ніяк не зменшується.

Борисоглібський собор являє собою хрестово-купольний одноверхий, шестистовпний з нертексом, триапсидний храм, оточений галереями. Споруда має три ніші-акросолі. Новим в архітектурі собору тих часів був аркатурний пояс із збірних керамічних піварочок і кронштейнів, а також різблених білокам'яних капітелей на півколонах фасадів¹⁶.

За часи існування собор зазнав значних перебудов. У XVII ст. поляки перетворили його на Домініканський костюл, де відправлялася служба за католицьким обрядом, пізніше, 1659 р.¹⁷ він знову став православним храмом. У 1952–1958 рр. за проектом відомого архітектора М.В.Холостенка відновлено первісний архітектурний вигляд споруди, білокам'яні капітелі встановлено з оргскла.

На жаль, в інтер'єрі час знищав більшість фресок. Орнаменти навколо віконних прорізів виконано українськими реставраторами по залишках давніх фресок¹⁸.

На фотографіях кінця XIX ст. бачимо Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори¹⁹. А в енциклопедичному словнику «Чернігівщина» (с. 87) подано знімок початку XX ст. із зображенням комплексу Борисоглібського монастиря з собором після його останньої перебудови 1857 р. Під час Другої світової війни собор горів і був частково зруйнований, а згодом реставрований. Тому ці світлини мають неабияку цінність, бо зафіксували вигляд споруди такою, якою вона була майже 100 років.

Що ж стосується сучасного вигляду собору та окремих його деталей, то фотоілюстрації знаходимо у багатьох виданнях, присвячених Чернігівщині²¹.

П'ять архівних фотознімків та ілюстрації, вміщені в енциклопедичний словник «Чернігівщина» (с. 10, 688), які відносяться до кінця XIX та початку XX ст., донесли до нас іншу пам'ятку давньоруської архітектури – П'ятницьку церкву.

Побудована в кінці XII – на початку XIII ст. на Чернігівському посаді біля торгу, вона отримала назву на честь покровительки торгівлі Параскеви П'ятниці і до 1786 р. була головною спорудою П'ятницького жіночого монастиря, що існував до цього року²².

Церква – невеликий чотиристовпний трьохапсидний храм, який по праву вважається перлиною давньоруської архітектури епохи «Слово о полку Ігоревим».

Старовинний зодчий, а деякі дослідники вважають, що це був Петро Мілонег²³, по своєму вирішив ряд архітектурних питань. Він підняв над циліндричним склепінням планового хреста підпружні арки під барабаном купола та закрити їх ззовні закоморами другого ярусу. А щоб будова була більш стрункішою, автор доповнив композицію третім ярусом таких само за розміром і формою псевдокомор в підвалину барабана, тобто здійснив перехід від основного масиву до підбанника за допомогою арок-закомор, розташованих трьома уступами. Невисокі апсиди мали незначний виступ. Маса храми стрункі, їх рух у гору підкреслювали стрільчаті форми закомор, вікон, ніш, стрункі пучкові пілястри, тоненькі колонки на апсидах.

На жаль, первісну споруду було знищено татаро-монголами, згодом відбудовано. Пізніше під час реставрації та добудов її вигляд був значно змінений. 1943 р. церкву було зруйновано. Відроджена у первісному вигляді видатним вченим-архітектором П.Д.Барановським у післявоєнні роки. Цей храм – храм-пам'ятник відтворює найвищий етап розвитку архітектури Київської Русі.

Зрозуміло, що у відродженні цієї архітектурної пам'ятки в нагоді стали окрім інших матеріалів і світлини, в яких зафіксовано різні вигляди споруди. Окрім вище перелікованих фотодокументів маємо ще одну чудову зйомку П'ятницької церкви з південного боку, зроблену наприкінці XIX ст. фо-

тографом І.Л.Вахгавзенем і вміщену як ілюстрацію до статті П. Смолічева «Чернігів та його околиці за часів великокнязівських» (с. 141). Сучасний вигляд пам'ятки знаходимо у фотопутівнику «Чернігів. Що? Де? Як? (К.: Мистецтво, 1987. – С. 98).

Маємо ще одну унікальну споруду, відбиту фотодокументах, а саме соборну Успенську церкву або собор, що також є пам'яткою церковної архітектури XII ст. Вона знаходиться на території Єлецької гори, де і досі стоїть монастир одноіменної назви, збудований ще у 60-х рр. XI ст. чернігівським князем Святославом Ярославичем²⁴.

У первісному своєму вигляді Успенський собор був однобанним, у візантійському стилі, як зазначає дослідник П.Смолічев²⁵. Мурований хрестовокупольний, шестистовпний, триапсидний храм виділявся на Придніпровських землях найвищою будівничою майстерністю.

В середині церква була оздоблена фресками, залишки яких частково збереглися й досі під сучасним тинком²⁶. До речі влітку 1924 р. над розчищенням та виявленням цих фресок працював професор Української Академії мистецтв, який у своїй творчості поєднував традиції давнього візантійського мистецтва з елементами українського народного орнаменту, мозаїки й фрески періоду княжої доби та іконопису XVII–XVIII ст., відомий маляр-монументаліст М.Л.Бойчук²⁷. До наших днів храм дійшов у перебудованому вигляді, набув чотирибанного, барочного завершення.

В архівних фотодокументах кінця XIX – початку XX ст. зображено Успенську споруду в архітектурному ансамблі Єлецького монастиря²⁸, а сучасний її вигляд знаходимо в окремих виданнях²⁹.

Фотографії донесли до нас ще одну пам'ятку церковної архітектури XII ст., збудовану на схилі Болдиних гір як хрещально біля південного входу до Антонієвих печер – Іллінську церкву розташовану на території монастиря, виникнення якого у 1069 р. за літописом пов'язано з перебуванням у Чернігові Антонія Печерського. Тікаючи від гніву князя Ізя-

слава, він вибрав для оселення Болдині гори, де викопав собі печеру. Біля неї князь чернігівський Святослав Ярославич збудував кам'яну церкву св. Іллі³⁰.

Доктор архітектури Ю.С.Асеев відзначає, що за своїм типом Іллінська церква – рідкісний для давньоруського зодчества однефний храм. Її південна і північна стіни приликають безпосередньо до стовпів попружних арок. Низка рис архітектури церкви зближує її з традиціями зодчества XI ст.

Принциповою відміною від архітектури попереднього часу є нова техніка рядкової кладки, яка змінила техніку змішаного мурування, що була характерною для всього давньоруського зодчества кінця X – початку XII ст.³¹

Інший дослідник П.А.Раппопорт вважає, що нова будівна техніка з'явилася в Чернігові раніше цього часу і була привнесена в місто артілью візантійських майстрів у кінці XI ст., що знаходилася під впливом романської архітектури³². Як би там не було, але Іллінська церква належала до рідкісного для придніпровської архітектури типу однефних, безстовпних, однобанних споруд. Будова дійшла до наших днів із значними перебудовами. В XVI ст. вона була відновлена після нашествия татаро-монголів і добудована. В результаті церква отримала дві додаткові бані та ризницю з південного боку апсиди. 1649 р. на кошти чернігівського полковника С.Пободайла після розширення бабинця одержала трибанне багатоярусне завершення і набула рис українського бароко³³.

Окремі фотографії Іллінської церкви знаходимо в записках українського наукового товариства в Києві: Чернігів в північне Лівобережжя (К., 1928. – С. 145), Чернігівщина. Енциклопедичний словник ... Табл. VI – VII, фотопутівнику: Чернігів: Що? Де? Як? (с. 120); ЦДКФФА України ... – Од. зб. 2-12296, 2-126298).

Ми розглянули унікальні пам'ятки давньоруського зодчества, що стали надбанням століть. Будівлі минулих епох – це хранителі всього комплексу явищ культури народу в минулому, його національних традицій, його духовності.

1 Максимов П. Н. Творческие методы древнерусских зодчих. – М.: Стройиздат, 1976. – С. 11-12.

2 Прибега Л. В. Кам'яне зодчество України: охорона та реставрація. – К.: Будівельник, 1993. – С. 26.

3 Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К.: Держвидав України, 1928. – С. 132.

4 Макаренко М. Біля Чернігівського Спаса (Археологічні досліді року 1923) // Чернігів і Північне Лівобережжя ... – С. 184-185.

5 Чернігівщина: путівник-довідник. – К.: Політвидав України, 1967. – С. 19-20.

6 Зубенко-Царьова М. В. Чарівна подорож. (Історико-архітектурний нарис). – К.: Вид-во Будівельник. – 1972. – С. 45.

7 Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного (далі – ЦДКФФА України). – Од. зб. О. – 7346.

8 Моргилевський І. Спасо-Преображенський собор: За новими дослідями // Чернігів і Північне Лівобережжя ... – С. – 171-174, 177, 179, 180.

9 Макаренко М. Вказ. праця. – С. 186, 187, 189, 191, 192, 195.

10 Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – С. 97; Чернігів: Що? Де? Як?: Фотопутівник. – К.: Мистецтво. – 1987. – С. 118, 123; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – Табл. II; Прибега Л. В. Вказ. праця (уклійка між с. 32-33); Чернігівщина. Путівник-довідник. К.: Політвидав, 1967. – С. 84 тощо.

11 Смолічев П. Вказ. праця. – С. 132.

12 Там само. – С. 133.

13 Там само.

14 Полное собрание русских летописей. (ПСРЛ). – СПб., изд. Археографической комиссии, 1846. – Т. II. – С. 90-91.

15 Смолічев П. Вказ. праця. – С. 133.

16 Зубенко-Царьова М. В. Вказ. праця. – С. 46; Асеев Ю. С. Стилистические особенности черниговского зодчества XII – XIII вв. // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 138.

17 Чернігівщина: Енциклопедичний словник... – С. 87-88.

18 Зубенко-Царьова М. Вказ. праця. – С. 46.

19 ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного – Од. зб. О.- 180412, 2-126277, 2-126319; Чернігівщина: Енциклопедичний словник – С. 11.

20 Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР. – 1972. – С. 91; Максимов П.Н. Вказ. праця, – С.35; Чернігівщина: Енциклопедичний словник ... Табл. III; Чернігів: Що? Де? Як? ... – С. 119. тощо.

21 ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. – Од. зб. 0-167145, 0-167146, 0-180414, 2-126295, 2-126297.

22 Чернігівщина: Енциклопедичний словник... – С. 668-689; Смолічев П. Вказ. праця. – С. 140-142.

23 Асеев Ю. С. Вказ. праця – С. 141.

24 Максимов П. Н. Вказ. праця. – С. 49-50.

25 Чернігівщина. Енциклопедичний словник ... С. 246.; Смолічев П. Вказ. праця. – С. 142-143.

26 Смолічев П. Вказ. праця. – С. 143.

27 Там само; Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – С. 64.

28 ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного – Од. зб. О-180415, 2-126281, 2-126283, 2-126285.

29 Чернігівщина: Енциклопедичний довідник ... Табл. IV; Максимов П. Н. Вказ. праця. – С. 42.

30 Смолічев П. Вказ. праця. – С. 143-144.

31 Асеев Ю. С. Вказ. праця. – С. 136-137.

32 Раппопорт П. А. Из истории киево-черниговского зодчества // Краткие сообщения о докл. и полевых исследованиях Ин-та археологии АН СССР. – 1984. – № 179. – С. 62.

33 Чернігівщина: Енциклопедичний словник. – С. 280.

